

Debat

Cultuur & stedelijkheid

Welke ruimte voor stedelijke plekken?

Dirk Holemans

Het grote probleem van Vlaanderen is dat niemand nog twijfelt.
Er is veel te veel zelfbewustzijn en veel te veel navelstaarderij.
Gerard Mortier

1. Inleiding

In deze bijdrage als inleiding van het symposium 'Cultuur en stedelijkheid' zal ik slechts in beperkte mate ingaan op cultuur. U hoeft noch een analyse van noch een opdrachtverklaring voor de culturele sector te verwachten. Niet dat het mij niet boeit, maar wat is er boeiender dat dit aan de sprekers uit de culturele sector zelf over te laten. Ik zal ze echter ook niet aan hun lot overlaten, of hen de vrijheid geven tot vrijblijvendheid. In wat volgt zal ik ten eerste pogen een beeld op te hangen van de West-Europese stad anno 2002, haar kansen en tekorten in een gewijzigde wereld. Daarna wil ik deze analyse -op basis van mijn alledaagse ervaring, politiek engagement en lectuur- verbinden met het recente verhaal van het Forum. Zo kan het symposium van vandaag de verhaallijn doortrekken en verbinden met wat eerder op de publieke tafel werd gelegd.

2. De tweede stad voorbij

Wie vandaag een toeristisch gids voor citytrips ter hand neemt, wordt met mooie beelden verleid om te komen flaneren in de historische steden van Europa. Zo nodigt een Amerikaanse gids uit om kennis te maken met de drie torens van Gent, 'het middeleeuwse Manhattan'.ⁱ Dat hier de flaneur en de toerist door elkaar gebruikt worden, is zoals we verder zullen zien, niet fout, maar evenmin onschuldig.

Hetzelfde geldt voor de vaststelling dat Gent, net als zoveel andere steden, de nood voelde om zich een uniek profiel aan te meten. Geen etiket dat wordt opgekleefd, maar een zelfgekozen label als uithangbord: Gent als 'stad van kennis en cultuur'. Op die wijze wordt de cultuur van een stad, zowel de levende cultuur als de getuigen uit een rijk verleden- onderdeel van, zoniet instrument in de concurrentiestrijd tussen steden in de globale economische ruimte. Steden dus als 'verplichte partners' die elkaar beconcurreren in de strijd om investeringen aan te trekken (of toeristen, maar da's ook *big business*), of, wat misschien relevanter is, die strijden om het behoud van bedrijven. Of zoals Gent het zelf omschrijft: "Op vlak van kennis en cultuur neemt Gent de leidende rol in Vlaanderen op: Het is ... de belangrijkste Vlaamse stad inzake vernieuwende kunst en cultuur. De veelzijdigheid van Gent houdt ook in de toekomst in dat de stad op andere terreinen weliswaar niet als duidelijk leidende, eerste stad in de ruime omgeving naar voor komt, maar dat Gent wel mee in de voorlinde staat: als voornaam Vlaamse haven na Antwerpen, als kunsthistorische stad naast Brugge, als multiculturele stad na Brussel, als verkeersknooppunt na Lille, als nieuwe technologieënstad naast Leuven. ... Geen enkele andere stad heeft dergelijke veelzijdigheid en enorme verscheidenheid."ⁱⁱ

De nieuwe rol van steden staat uiteraard niet los van de gewijzigde positie van natiestaten. In de vorige eeuw vormde de natiestaat het kader waarin de economische modernisering, de culturele eenmaking en de politieke behandeling van sociale vraagstukken werden behandeld. Grote steden waren dan vooral hoofdstad van hun staat (of politiek centrum van een onderdeel van deze staat: Gent als provinciehoofdstad), en culturele producent en standplaats van de nationale cultuur. In deze naar idee en

verschijning moderne stad, was de *flaneur* een buitenbeentje, hij vervulde de rol van observator van de culturele avant-garde van de Moderniteit.

In deze moderne stad wordt het organische van wat Mongin in zijn boekje *Vers la troisième Ville* (1995) de *eerste stad* noemt, verlaten zoniet afgebroken. De eerste stad, de klassieke Europese stad die grotendeels vorm kreeg doorheen de Middeleeuwen, wordt vervangen door de *tweede stad*. Centraal staan hier de ideeën van de Moderniteit, haar rationaliteit en vooruitgangsgeloof (inclusief het lineair en hoopvol tijdsperspectief: de volgende generatie en haar stad zal het beter hebben). De stad moet dus geordend, coherent gemaakt worden, en meteen gedisciplineerd. Weg als het even kan met het grillige stadspatroon van de middeleeuwse stad, de ideeën van mensen als Hausmann (19de eeuw) en later Le Corbusier (20ste eeuw) zijn meer dan werkzaam. En ook Leopold II wil van Brussel de majestueuze en overzichtelijke stad van zijn koninkrijk maken. Iets wat gebruikers van de Wetstraat –zoals mezelf– dagelijks kunnen aanschouwen.

In Gent werd het middeleeuwse centrum niet heraangelegd volgens de rechtlijnige moderne geometrie, maar geheel onaangeroerd bleef het evenmin. Zoals Decavele, directeur Cultuur van de stad Gent het stelt: “Het tot 1830 grotendeels middeleeuws gebleven stadsbeeld, met nog steeds veel plekken groen, werd nu ingrijpend gewijzigd. Dit was niet enkel te wijten aan de oprichting van talrijke fabrieken en arbeiderswoningen in wat men vandaag ‘de 19de eeuwse gordel’ noemt. Ook de mechanisering van het vervoer droeg daarbij toe. Vijfhonderd vooraanstaande Gentenaars reden in 1837 in de eerste stoomtrein van de lijn Mechelen-Dendermonde-Gent door de Muinkmeersen het Zuidstation binnen. ... Het meest ingrijpende was de stadsvernieuwing met het oog op de organisatie van de Wereldtentoonstelling van 1913. Het aanschijn van de binnenstad werd er grondig door hertekend. De as lopend van de Hoogstraat en de Sint-Michielselling naar de Vlaanderenstraat en het Zuidstation, samen met de aanleg van de centrumpleinen, brak definitief de oude pittoreske stadskuip open. Meteen werd het beroemde gezicht op de Gentse torenrij verwezenlijkt. ...”ⁱⁱⁱ

Maar zoals de flaneur laat zien, lukt deze ordening en disciplineren van de stad maar deels. De flaneur is de bourgeois gentleman die zijn nette wijk verlaat om zich te laten verdwalen in onbestemde wijken van de stad. Zijn plezier ligt in de confrontatie van zijn blik met deze onbekende en soms onbestemde stadsdelen, het verbinden van zijn persoonlijke ideeën en geheugen met de rijkdom van het stedelijk weefsel en de publieke geschiedenis. De stad is nooit uitputtend leesbaar. Zoals Stefan Hertmans, die het authentieke flaneren ook in de 21ste eeuw nastreeft, in zijn bundel reisverhalen *Steden* schrijft: “Misschien moeten we voor elk gezicht dat we in ons willen opnemen, of het nu een landschap of een stadsgezicht is, drie of vier posities kiezen voor we een beeld samenstellen. En dan nog is het kijken onmogelijk, omdat laag op laag door het licht van de dag wordt verborgen. In steden is zichtbaarheid de ultieme fictie van de geschiedenis.” (1998: 80)

Naast de uniforme en propere stad blijft de middeleeuwse kronkelstraat en ook de achtergestelde buurt wijkt niet. De stad is dus nooit volledig ‘managebel’ geweest. Naast orde bleef wanorde, die leidde tot de metropolische ervaring die mensen als Baudelaire en Van Gogh fascineerden. De stad bestond uit een complex netwerk waarin de spanningen van het zelf en de ander, het individu en de menigte, verleden en heden, ver en dichtbij, verlangen en controle uitgewerkt konden worden. (Silverman 1999). Iets wat we opnieuw sterk beschreven bij Hertmans terugvinden, in zijn stelling dat je pas echt een stad leert kennen wanneer je er van iemand houdt: “Stad en lichaam van de geliefde gaan in elkaar over, nemen elkaars eigenschappen en vermommings aan. De fata morgana van een straat na regen en de bezwete huid van een geliefde die we net hebben verlaten - alhoewel we haar pas hebben ontmoet -, beide verschijnen het hevigst als we het missen” (1998: 81). Dat sommige stadsdelen vorm kregen buiten de macht van de vormgevers, vindt men nu nog terug in beleidsdocumenten. Zo lezen in het Ontwerp Ruimtelijk Structuurplan Gent: “...door gefragmenteerde historische ontwikkeling zonder totaalplan missen bepaalde wijken tot op heden een overzichtelijke en hiërarchische structuur”.^{iv}

De mogelijkheid van de flaneur verwijst naar de tweedelingen die de moderne tijd typeren: private versus publieke ruimte, boven- en onderklasse, ... Maar zijn plezier ligt juist in het doorbreken van de voorziene betekenis van moderne ruimtelijke planning en rationele leesbaarheid van de stad, zodat de stad transformeert in een magisch labyrint. Fundamenteel voor dit plezier bereikt door het flaneren door de stad is de verrukking omwille van het momentane karakter van de beleving, de afwezigheid van enige verbondenheid met een vastgestelde betekenis van de plaats (afwezigheid van een *sense of place*), het

onthecht karakter van de blik, als tegengesteld aan betrokkenheid in sociale relaties, en dus, een fascinatie voor het *spektakel* van elke dag.

De vraag die ik hier aan de orde willen (me baserend op auteurs als Silverman of Augé), is of we heden ten dage niet allemaal flaneurs zijn geworden, waarbij de flaneur evenwel staat voor toerist? Een vraag die verwijst naar de radicale veranderingen die de overgang van de moderniteit naar de postmoderniteit kenmerken. Het zou ons te ver leiden om ze hier ten gronde te bespreken.^v Toch kunnen we er niet omheen omdat ze de topografie van de stad grondig door elkaar hebben geschud. Na een kort aanraken van deze veranderingen wil ik grondiger ingaan op de analyse van Augé, op de door hem beschreven overgang van *lieu* (plaats) naar *non-lieu* (niet-plaats). Zijn analyse is te sterk om, zoals niet zelden gebeurt, zijn term *niet-plaats* te poneren zonder de betekenis ervan ten volle te duiden.

3. De derde stad

In het schema van Mongin is de hedendaagse stad de *derde stad*. Deze is het resultaat van een meervoud aan tegengestelde en incoherente processen. Het ordeningsstreven van de moderne tijd lijkt uitgeput. Vraag is wat er voor in de plaats is gekomen? Is er sprake van een nieuw paradigma van de regulering van het stedelijk leven (meer gefragmenteerd en meervoudig)? Is er sprake van meer vrijheid, of, integendeel disciplinerend van een nieuwe soort? Het analysekader is alleszins verruimd. Want globalisering wijst op een betekenisvolle wijziging van de ruimtelijke wijze van sociale organisatie, in de richting van interstedelijke, interregionale en intercontinentale patronen van interactie en machtsuitoefening (McGrew 1997). Zichtbaar en onzichtbaar. Op macro- en op micro-vlak. Op toepassing op anderen en op ons. Wie voelt zich niet aangesproken door volgende vaststelling? In 1960 waren er 70 miljoen internationale toeristen, in 1995 waren we met bijna een half miljard. Uiteraard vormt toerisme maar één element van de toenemende **mobilititeit**. Zowel de migratie van arbeidskrachten als de instroom van vluchtelingen hebben geleid tot een onomkeerbare etnisch diverse samenstelling van steden. Iets wat net als het toerisme niet snel zal veranderen.

De andere helft van de Siamese tweeling met globalisering is **individualisering**. Het gaat hier om een merkwaardig samengaan van homogenisering en differentiëring. Enerzijds zijn we allen deelnemers aan de wereldwijde consumentenmarkt, anderzijds zien we het ontstaan aan een verscheidenheid aan levensstijlen. Dit staat uiteraard niet geheel los van de exponentiële groei van **nieuwe technologieën**. De informatie- en communicatietechnologieën (ICT) maken in een aantal opzichten de stelling van de *global village* waar. Alleszins ondermijnt ook deze ontwikkeling de nationale communicatieve ruimte. De opbouw van identiteit is ten dele wereldwijd, waarbij de invloed van vermarkting niet ontkend kan worden.

Ook steden zijn niet immuun voor de overgang naar een postindustriële en postmoderne samenleving. Misschien zijn steden wel de draaischijf en toonbank van de globalisering. Steden als toneel, of beter *performance* van het nieuwe tijd&ruimte-kader, motor van de tijd-ruimte compressie (Harvey)?

Het is duidelijk dat deze processen een diepgaand effect hebben op de topografie van steden en dus op de natuur van de sociale relaties die in de stad ontstaan. De banden tussen plaats, cultuur en identiteit zijn verstoord, wat in de eerste instantie een radikaliserend proces van ontbedding teweegbrengt (uit ons onze vroegere *sense of place* en identiteit) en herinbedding (ons positionerend in andere tijd-ruimte netwerken). (Holemans 2001)

4. Van plaats naar ruimte, van *lieu* naar *non-lieu*

In wat volgt wil ik wat dieper ingaan op de analyse van onze tijd door de antropoloog Marc Augé (1992). Want achter het door hem gemunt begrip van *non-lieu* –als tegengesteld aan *lieu*, de plaats waarmee we ons verbonden en thuis voelen- zit een uitdagende blik op onze hedendaagsheid.

Augé stelt dat niettegenstaande het proces van ontbedding (Giddens) dat karakteristiek is voor de moderniteit, de moderne ruimtes desalniettemin *lieux* waren. Deze term slaat op *plaatsen*, waar cultuur en identiteit relatief gelokaliseerd bleven binnen een beperkte context van tijd en ruimte. Ze waren plekken van sociale ontmoeting en menging. Deze *lieux* verschaffen een identiteit, maken relaties mogelijk en geven een inbedding in een historisch geheel. De wijk, de publieke ruimte, ... correspondeert voor elkeen een geheel van mogelijkheden, geboden en verboden waarvan de inhoud tegelijkertijd ruimtelijk en sociaal

is. Augé bouwt zijn definitie van *lieu anthropologique* op aan de hand van hoe Frankrijk in de moderniteit werd uitgebouwd. Frankrijk doorkruist met de nationale en departementale wegen, met op hun kruispunten de steden en dorpen. Kruispunten dus of de plaatsen waar mensen elkaar kruisen, ontmoeten en bij elkaar komen.

Maar we leven niet langer in de moderniteit, maar in wat Augé omschrijft als de supermoderniteit (*surmodernité*). De processen die deze supermoderniteit kenmerken eroderen de *lieux*, de *supermoderniteit* wordt gekenmerkt door *non-lieux*. Deze supermoderniteit wordt gekenmerkt door een drievoudig exces: van informatie, beelden en individualiteit.

Het eerste exces – dat van de informatie- houdt verband met de transformatie van de tijd. Hierbij gaat het niet alleen over onze perceptie, maar ook over de manier waarover we er beschikken. Het tijdspectief van Verlichting is vervangen door een twijfel over de geschiedenis als drager van betekenis om er een principe van identiteit uit te puren. Voor Augé versnelt de geschiedenis, wat gisteren gebeurde maakt vandaag al onderdeel uit van de geschiedenis. Dit overaanbod aan gebeurtenissen kan niet los gezien worden van het overaanbod aan informatie, maar ook van de onuitgegeven onderlinge afhankelijkheden in het hedendaags wereldsysteem.

Door de opeenvolging van onverwachte gebeurtenissen (wie had het vallen van de Muur voorzien?), het wegvallen van de tijd als houvast (vanuit een vooruitgangsgeloof), ontstaat iets nieuws. Het nieuwe is niet dat de wereld geen of minder zin zou hebben, maar dat wij de dagelijkse behoefte voelen haar er een te geven: om dus zin te geven aan de wereld, en dus niet aan die bepaalde levensplek of dat bepaald verband. Hier geeft Augé al een duidelijke indicatie waarom we zoveel belang hechten aan cultuur in onze hedendaagse samenleving. Om de levensplek (*lieu*) niet meer vanzelfsprekend zin verschaft, gaan we op zoek naar zingevende activiteiten.

Het tweede exces – dat van beelden- houdt verband met de transformatie van de ruimte. Het exces aan ruimte is paradoxaal verbonden met het terugtreden van de planeet. Zowel de ruimte als de aarde zijn/worden veroverd: van satellieten over snelle transportmiddelen. In de intimiteit van ons verblijf geven satellietbeelden een instant visie en beeld van een gebeurtenis die zich ontrolt op de andere kant van de planeet. Deze beelden op ons scherm geven ook een gevoel van vertrouwdheid (het Witte Huis, de klagmuur in Jeruzalem, de piramiden van Cheops, ...): zelfs als we ze niet kennen, herkennen we ze!

De begrijpelijkheid van de ruimte wordt minder verstoord door de omwentelingen die bezig zijn, dan door het ruimtelijk overaanbod. Deze drukt zich uit in de wijziging van de schaal, in de vermenigvuldiging van beeldige en denkbeeldige verwijzingen, en in de spectaculaire versnellingen van de transportmiddelen. Ze geeft concreet aanleiding tot vermenigvuldiging van *non-lieux*, in tegenstelling tot de notie van *lieu*.

Het derde exces houdt verband met de transformatie van het individu. Voor Augé leeft het individu nu in 'een universum zonder grondgebieden', dat meer dan ooit genoopt wordt tot de individuele productie van zin. Een veelheid van individuen die in deze postmoderne tijd pogen hun weg te vinden, omdat ze hoe langer hoe minder weten waar ze zijn. Individuen die zich meer en meer terugvinden in *non-lieux*, die hen slechts individueel en contractueel aanspreken.

Voor Augé slaat de term *non-lieux* zowel op de installaties noodzakelijk voor de versnelde circulatie van mensen en goederen (luchthavens bvb.) als de transportmiddelen zelf, evenals grote commerciële centra (shopping mall) of de transitkampen voor de vluchtelingen van deze planeet. Als een *lieu* gekarakteriseerd wordt door het feit dat ze identiteit verschaft, relaties mogelijk maakt en ons plaats in een historische ruimte, dan wordt *non-lieu* gedefinieerd omdat ze dit alles niet bewerkstelligd.

Om Augé vrij vertaald te citeren:

Ik verdedig de hypothese dat “de supermoderniteit *non-lieux* voortbrengt, dit wil zeggen ruimtes die op zichzelf geen antropologische *lieux* zijn, en die in tegenstelling tot de baudelairiaanse moderniteit, de oudere *lieux* niet integreren. Deze laatste worden geklasseerd als herinneringsplaatsen, nemen een welomschreven en specifieke plaats in. In een wereld waar we een vermenigvuldiging krijgen, in luxueuze of onmenselijke vormen, van transitpunten en tijdelijke verblijven (de hotelketens, de vakantieclubs, de vluchtelingenkampen, de bidonvilles voorbestemd voor de sloop of de blijvende verrotting, de wereld waar zich een uitgestrekt netwerk van transportmiddelen ontwikkelt die tegelijkertijd ook bewoonde ruimten zijn, waar het gebruik van shopping centra, van geldautomaten en kredietkaarten aanknoopt bij de stilzwijgende, ‘stomme’ gestes van de commercie, een wereld aldus als ‘belofte’ voor de solitaire

individualiteit, aan de passage, het tijdelijke en het efemere.... Laten we er aan toevoegen dat zowel voor de *non-lieu* als voor de *lieu* geldt: hij bestaat nooit onder een pure vorm, de lieu stellen zich opnieuw samen en herstellen zich, alsook de relaties ... de *lieu* en de *non-lieu* zijn eerder onvatbare polen: de eerste wordt nooit volledig weggevaagd en de tweede realiseert zich nooit totaal.” (101-102)

Het onderscheid tussen *lieux* en *non-lieux* gaat via de tegenstelling tussen plaats (*lieu*) en ruimte (*espace*). De notie van ruimte (*espace*) is vooral bruikbaar, vanuit het feit zelf van haar afwezigheid van karakterisatie. De term ‘ruimte’ is op zich meer abstract dan deze dan plaats, omdat deze in haar gebruik met iets verbindt (‘iets dat plaats heeft, een plaatsnaam). ‘Ruimte’ gaat over een uitgestrektheid, over een afstand tussen twee zaken, over iets abstract (bv. de Europese Economische Ruimte), de ‘publicitaire ruimte’. De ruimte dus als praktijk van plaatsen en niet van een plaats, in de reis doorheen deze ruimte creëert zich een fictief verband tussen de blik en het landschap. En, als men de praktijk van plaatsen ‘ruimte’ noemt die specifiek de reis definieert, dan moet men er nog aan toevoegen dat er ruimten zijn waar het individu zich bewijst als ‘spectateur’ zonder dat de aard van het spektakel hem echt aanbelangt” (110). Een analyse niet zonder belang, denk ik, voor de stedelijke realiteit waar beleidsmakers het zonder schroom hebben over het aantrekken van *funshoppers*.

Ook Augé ziet in de flaneur uit de moderniteit de voorloper van de hedendaagse *non-lieux*, de hedendaagse verhouding tot de werkelijkheid of hoe deze zich aandient. Zoals Augé stelt, is wat kunstenaars in de moderniteit opzochten, de gewenste coëxistentie van verschillende werelden (de moderniteit van Baudelaire), hun gezochte attitude, niet vreemd van de ervaring van de niet-plaats als het terugplooiën op zichzelf en het op afstand plaatsen van tegelijkertijd de toeschouwer en het spektakel. Het gaat hier om ervaringen met nieuwe vormen van solitude, direct verbonden met de opkomst en verspreiding van niet-plekken.

Augé verwijst naar de interesse die Baudelaire had voor de ‘passages’ (galerijen) in Parijs, hun architectuur van glas en staal. Deze interesse hield verband met de vraag of het mogelijk was hierin de prefiguratie te zien van wat de architectuur van de volgende eeuw zou zijn. Augé vraagt zich op dezelfde wijze af of de vertegenwoordigers van de moderniteit van gisteren, aan wie de concrete ruimte van de wereld stof tot nadenken bood, niet op voorhand enkele aspecten van de supermoderniteit hebben verhelderd, niet door het toeval van enkele gelukkige intuïties, maar omdat ze reeds, als uitzondering (als artiesten) situaties (en attitudes) belichaamden die nu, in meer prozaïsche modaliteiten, het gemeenschappelijk lot zijn geworden. Want zoals de antropologische *lieux* een organisch sociaal creëren, creëren de niet-plaatsen de solitaire contractualiteit.

Volgens Augé produceert de supermoderniteit de ‘gemiddelde mens’: gedefinieerd als gebruiker van het commercieel, bancaire of wegensysteem. Deze systemen fabriceren én individualiseren de gemiddelde mens (iedereen zijn/haar eigen credit card en code).^{vi} Maar waar de identiteit van de enen en de anderen de *lieu* maakte, is het de niet-plaats die de gedeelde identiteit creëert van passagiers, cliënteel.

In een niet-plaats verkeert iedereen in contractuele relatie (het ticket dat men koopt). Het contract houdt altijd verband met de individuele identiteit van diegene die het onderschrijft. De passagier verwerft slechts zijn anonimiteit na het bewijs te hebben geleverd van zijn identiteit. Op een bepaalde wijze, moet de gebruiker van de niet-plaats zijn onschuld bewijzen. Maar deze onschuld is niet onschuldig: de ruimte van de niet-plaats ontlast diegene die binnentreedt van zijn gebruikelijke bepalingen. Denk aan het onbevangen en ireëel gevoel van de vliegtuigreiziger in de *duty free*, geheel beschikbaar om te vertrekken. Onderwerp van een zachte in bezitneming, waaraan hij zich overgeeft met een zeker talent, proeft hij voor een tijdje het passieve plezier van de desidentificatie en het actieve plezier van het rollenspel. Ondertussen gehoorzaamt hij dezelfde code als de anderen. De ruimte van de niet-plaats creëert noch singuliere identiteit, noch relatie, maar *solitude* en *similitude*. (130)

Als taalvirtuoos plaatst Augé begrippen tegenover elkaar zoals *lieu* en *non-lieu* tegenover elkaar staan (en soms in elkaar doordringen). Spreken we nu niet veel meer over *transit*(kamp) dan over *verblijfplaats*, over *verkeerswisselaar* dan over een *knispunt*, over *passagiers* die de tgv nemen dan over *reizigers* die de trein nemen, over *communicatie* dan over *taal*.

Zo wordt het onderscheid duidelijk tussen de supermoderniteit en moderniteit à la Baudelaire. In de moderniteit van het baudelairiaanse landschap vermengt alles zich, het oude met het nieuwe. De supermoderniteit maakt echter van het oude een specifiek spektakel. In de niet-plaatsen van de supermoderniteit is altijd wel een specifieke plaats voor de ‘curiositeiten’ (denk bijvoorbeeld aan het

metalen gebinte van het voormalige Coliseum op de Kuiperskaai, nu ‘onderdeel’ van het shopping center op het Wilsonplein). Maar ze bewerkstelligen geen synthese, integreren niets, laten enkel toe de tijd van een parcours, de co-existentie van onderscheiden individuen, allen op elkaar gelijkend en onverschillig. Of zoals Augé stelt: “sinds Malraux, transformeren onze steden in musea (verlichte, tentoongestelde en opgeknapt monumenten, ... voetgangersstraten en –zones) terwijl dat omleidingen, snelwegen, hoge snelheidstreinen er ons van afleiden” (94). Wegen (ver)leiden ons niet meer naar een plaats, maar staan vol van verwijzingen naar de historische bezienswaardigheden van plekken van weleer.

Samengevat kunnen we de kritische kijk van Augé op onze hedendaagsheid als volgt weergeven.

Niet-plaatsen zijn de hedendaagse ruimtes waar supermoderniteit kan worden aangetroffen, in conflict met identiteit, verbondenheid en geschiedenis. Ze zijn de ruimtes van circulatie, communicatie en consumptie, waar solitaire coëxisteren zonder enige sociale band te creëren. Deze ruimtes ‘interpelleren’ ons louter als individu en produceren de anonieme identiteit van de passagier en klant. In deze ‘niet-plaatsen’ zijn we niet langer gebonden door een vaste en stabiele structuur die relaties beheerst maar treden we in een puur contractueel arrangement dat maar even lang duurt als het moment zelf. *Voor sommigen kan deze niet-plaats een ruimte zijn voor vrijheid: het drijvende en gewichtloze gevoel van zij die geen nood hebben aan vaste structuren. Voor anderen is het een plaats van anonimiteit en angst.*

Ook steden ontsnappen niet aan de supermoderniteit. Want zoals Beck (2001) opmerkt, gaat globalisering niet over globalisering maar wel over lokalisering. Het gaat dan over de globaal-lokaal dialectiek, de glocalisering. Deze gebeurt niet ginder, maar hier binnen, ook onder en rond de drie torens.

5. De duale stad

De gefragmenteerde *derde stad* gaat ten koste van de utopische zoektocht naar uniformiteit en coherentie die de moderne stad karakteriseerde. In deze ontwikkeling kunnen we alle spanningen detecteren tussen de nieuwe kansen en gevaren. Langs de ene kant, betekent deze evolutie het einde van alle blauwdrukken voor de regulering van het stedelijk leven, en de mogelijkheid van het ontluiken van nieuwe types van expressie en ontmoeting. De fragmentatie van het rationeel masterplan –nochtans een veel gebruikte beleidsterm heden ten dage- luidt de tijd in van diversificatie en pluralisme. Zo krijgen we de kruisbestuiving en hybridisatie van de cultuur. Zeker de kunstenaar legt zijn nieuw centrum in de marge (van de stad). Dit kan de bodem vormen voor het open bloeien van voorheen verborgen of onderdrukte stemmen en de opkomst van vormen van tegencultuur die nieuwe ruimtes van weerstand tegen gevestigde orde innemen (Silverman 1999).

Maar laat ons niet naïef zijn. Nieuwe tijden betekenen nieuwe structurerende machtsrelaties. Zoals Silverman stelt, is het bijvoorbeeld meer dan een veeg teken aan de wand dat het naoorlogse optimisme van sociale huisvesting is overgegaan in meer doemdenkerige scenario’s met betrekking tot de explosieve situatie in wijken van zij die zich economisch en sociaal uitgesloten voelen. Dat Silverman werkt en leeft in Frankrijk is hier misschien meer dan een anekdote uit deze pen. In die zin is het van belang stil te staan bij het begrip dualisering. Voor Touraine duidt deze term erop dat de nieuwe vormen van ongelijkheid niet noodzakelijk deze zijn van klassenuitbuiting maar van sociale, economische –en ook culturele- uitsluiting op verschillende niveaus. “We hebben een samenleving van productie en sociale conflicten verlaten en zijn ingetreden in een samenleving van consumptie en communicatie. Als gevolg is onze samenleving niet langer een van conflicten maar wel een van uitsluiting.”^{vii} Het is geen kwestie meer van hoger of lager (op de maatschappelijke ladder), maar van in of uit (sluiting in de samenleving).

Voor Bauman (2001) leidt deze dualisering tot de geografische opdeling van de stad. Volgens hem is de stad van vandaag “... veeleer een aggregaat van kwalitatief verscheiden gebieden met hoogst selectieve attracties, waarbij elk van die gebieden niet enkel gekenmerkt wordt door de soort van lieden die permanent verblijven, maar evengoed door de soort van toevallige vreemden die er op bezoek komen of passeren. ... In de stad is het thuisgebied van de ene persoon het vijandig territorium van de andere. Men kan stellen dat vandaag bewegingsvrijheid binnen de stad de voornaamste *stratificerende* factor geworden is. Een positie in de sociale hiërarchie van de stad kan nog het beste gemeten worden aan de mate waarin afzondering in één gebied vermeden kan worden (of juist niet), en of voor iemand de ‘no go’-gebieden al dan niet gelden of dat men er veilig omheen kan leveren.

Punt is dat de mogelijkheden inzake *no go* ongelijk verdeeld zijn over de stadsbewoners. Veel bewoners van de hedendaagse stad blijven in de kou staan zonder een hanteerbare 'vermijdingsstrategie' en moeten maar al te vaak hun kaart van een leefbare (of, inderdaad, 'publieke' – vrij toegankelijke) ruimte beperken tot een strikt omschreven gegetoïseerd gebied. ... De beroemde 'no go areas' zien er anders uit naargelang de kant vanwaar men ernaar kijkt. Voor wie het geluk heeft aan de buitenkant te circuleren [of er snel door passeren via een doorgangsweg] zijn het 'no go *in* gebieden', maar voor de insiders betekent 'no go' eigenlijk 'no going *out*'. ... Kortom: het stadsleven betekent heel verschillende dingen voor verschillende mensen... Telkens de ervaring van de postmoderne stadsbewoners wordt geïnterpreteerd, zou je in het achterhoofd moeten houden dat de dubbele vrijheid om overal heen te kunnen gaan en om selectief te ignoreren, hiervan de basisvoorwaarde" (Bauman 2001: 152).

6. Een sociologisch intermezzo

Met Augé hebben we reeds een antropologische blik op onze veranderende samenleving behandeld. Deze heeft duidelijk gemaakt hoe plekken ons minder en minder een identiteit verschaffen, en we in de toestellen en ruimtes van de supermoderniteit steeds op weg zijn zonder ergens aan te komen. De zoektocht naar betekenis moet dan van elders komen, en het is niet toevallig dat cultuurmakers en beleidsmakers dit oppikken en het hertalen als een nieuwe motivering (voor sommigen legitimering) van cultuur.

Een recente studie van Vlaamse sociologen over het middenveld (Elchardus et al., 2001) biedt een ander perspectief op dezelfde realiteit. Ditmaal de algemene sociologische visie op hoe samenlevingen hun leden integreren, deze toelaat samen te handelen als volwaardige leden van de samenleving. Deze omschrijving gaat over twee maatschappelijke functies – socialisatie en coördinatie- die universele maatschappelijke functies zijn: ook privé-relaties, staat en markt vervullen deze in meer of mindere mate. *Socialisatie* slaat op het proces waarbij de samenleving haar leden de opvattingen, houdingen, vaardigheden en kennis bijbrengen die het mogelijk maakt volledig in het maatschappelijk leven te participeren. De samenleving moet er ook in slagen het handelen van haar leden te coördineren, op zo'n manier dat samen handelen - via gezinsleven, sociaal en politiek leven, economische productie en andere collectieve activiteiten- mogelijk wordt op een niveau dat overeenstemt met de maatschappelijke verwachtingen. Het scheppen van die mogelijkheid tot samen handelen noemen we *coördinatie*.

De sociologen benadrukken in hun studie de verschuiving die zich in onze samenleving heeft voorgedaan, waarbij de integrerende invloed van coördinerende mechanismen is afgenomen ten voordele van de invloed van socialisatie. De verworven vaardigheden en kennis zijn belangrijker geworden ten aanzien van de positie die men bekleedt in gezin, verenigingen, economische organisaties of de nationale staat. Identiteit is in grotere mate een kwestie van persoonlijke identiteit geworden en in mindere mate een kwestie van identiteitsverlenende lidmaatschappen in natie, gezin, vereniging en bedrijf.

Deze verschuiving kan zowel positief als negatief geduid worden. Zoals de auteurs stellen: "Twee zijden van dezelfde medaille worden gevormd door het belang dat wordt gehecht aan cultuur en aan het zelf. Het zelf wordt geacht de belangrijkste drager te zijn van de cultuur of van de kennis, de vaardigheden en opvattingen, die het handelen sturen en waarvan nu wordt aangenomen dat zij beslissend zijn voor economische groei, politieke redelijkheid, verdraagzaam samenleven en andere voorwaarden van het goede leven. Cultuur en zelf ontmoeten elkaar in de vraag voor welke kennis, opvattingen en waarden moet worden gesocialiseerd. Ten gevolge van de geschetste ontwikkelingen verschuift de aandacht daarmee van de coördinerende naar de socialiserende functies. Dat onderstreept het belang van instellingen als het onderwijsstelsel en de scholen, de reclame en de massamedia, die gespecialiseerd zijn in socialisatie of alleszins een belangrijke socialiserende functie vervullen..." (89). De verschuiving van coördinatie naar socialisatie zorgt uiteraard voor spanningen. *Naarmate de coördinatie van het handelen door de overheid aan belang inboet, vergeleken met die van de socialisatie van het zelf, groeit een nieuwe identiteitsproblematiek*

Aangezien onderwijs veruit het belangrijkste socialisatiekanaal van onze samenleving is, komen de spanningen het scherpst tot uiting in de kloof tussen hoog- en laaggeschoolden. En hoe belangrijker socialisatie wordt in het regelen van het maatschappelijk leven en verwerven van kansen, hoe meer de hoeveelheid conflictstof tussen beide groepen toeneemt. "Dat gebeurt naarmate de hogergeschoolden van een hoge scholing de voorwaarde van toegang tot schaarse goederen maken en de vormen van de democratie op hun eigen kennisniveau, smaak en gewoonten afstellen. Zo'n ontwikkeling is al duidelijk

merkbaar, bijvoorbeeld in de nadruk die wordt gelegd op politieke kennis als voorwaarde tot volwaardig burgerschap. ... Men kan zich afvragen of die nadruk niet de uiting is van een strategie waarmee de hooggeschoolden hun sociaal-economische privileges ook politiek willen consolideren en van hun superieur diploma niet alleen een voordeel op de arbeidsmarkt, maar ook een teken van superieur burgerschap willen maken. Een groot deel van de hedendaagse maatschappijkritiek is in elk geval kritiek van hooggeschoolden op de kijkgewoonten, opvattingen, gedrag patronen en leefgewoonten van laaggeschoolden." (90-91). *Het zal onnodig zijn op te merken dat deze analyse, op basis van onderwijs, inspirerend kan zijn voor een gelijkaardige oefening over cultuur als socialisatiekanaal van onze samenleving...*

7. Nogmaals: de derde stad in beeld

De scheiding tussen fysieke ruimte en machtsstromen in onze netwerksamenleving, de opkomst van de ruimte van *real time* zonder grenzen, kondigt ook een scheiding aan tussen de zichtbare stad en het 'werk' of de productieve aspecten van het stedelijk leven. De 'organische' link tussen externe verschijning en interne realiteit is losgekomen: van de externe verschijning van een gebouw is het amper nog af te leiden wat haar functie is. De gehele stad is omgevormd in een grote façade die, die zoals vele moderne gebouwen met reflecterend glas, ons niet vertellen over wat er vanbinnen gebeurt. Choay beschrijft deze ontwikkeling als de transformatie van een stad van een *plaats* van uitwisseling (*lien*) tot een simpel *object* van uitwisseling voor de promotie van producten.^{viii} Stadsmarketing heeft de plaats ingenomen van het gevoel van een geleefde ruimte, facades voor diepgang.

Ook in Gent is men zich bewust van deze verschuiving, en plaatst men ze in het belang van het naar voor schuiven van 'Gent, stad van kennis en cultuur' in de mondiale economische ruimte. Laat me u, als het bewust citeren in een 'verkeerde' context, citeren uit een recent persbericht van het Gentse Stadsbestuur: "Binnen de Dienst Economie wordt gestreefd naar de verbetering van het algemeen *uitzicht* van de winkelstraten. Het renoveren van de handelspanden kan de uitstraling en het algemeen economisch klimaat verbeteren. Het helpt mee het geloof in een bloeiende kleinhandel van de bestaande handelaars te herstellen en de interesse te wekken van toekomstige investeerders. ... Daarom is het de bedoeling het algemeen uitzicht van winkelstraten te verbeteren door een subsidie uit te reiken voor de gevelrenovatie van handelspanden, met het oog op het verbeteren van het imago en de aantrekkingskracht bij het bestaande en potentiële klantenbestand. Op die manier wordt de stad aantrekkelijker voor consumenten en mogelijke investeerders."^{ix}

De vraag is of vanuit deze benadering de stad niet ophoudt te functioneren als een wereld van verstrengelende teken die op verschillende lagen of niveaus bestaan en omgezet zijn in een niet-verbonden lintbebouwing van oppervlaktes? Is de stad een wereld van tekens geworden gescheiden van de wereld van betekenis? Wat verdwenen is, is de complexe maar onderling verbindende taal van de stad. Hertmans zou er niet langer in verdwalen, met of zonder geliefde. In dit verband kunnen we wel een groeiend kritisch bewustzijn in Gent vaststellen. Zo lezen we in het ontwerp structuurplan Gent: "Er wordt geen 'apathische' beeldtaal en architectuur toegelaten zoals gesloten, blinde gevels van parkeersilo's, spiegelend glas in rijbebouwing, onoordeelkundig ingebouwde garages in gesloten straatwanden, dichtgemetselde ramen en deuren van panden, grote reclamepanelen/doeken op voorgevels, enz." (RSG 2002: 148). Jammer genoeg trekt men deze visie niet open naar de betekenis van ondergrondse parkeergarages, waar Maarten Delbeke treffend over schrijft: "Eén van de schakels die ondertussen een evident deel van die stadservaring uitmaakt, de ondergrondse parkeergarage, betekent bijvoorbeeld een absoluut nulpunt qua sensorische perceptie. ... De mechanismen die dergelijke garage bruikbaar maken, en die tegelijk een eindeloze belofte van usurpatie in zich houden, onttrekken zich volledig aan klassieke vormen van visuele en tactiele verkenbaarheid en representativiteit."^x

In deze beschrijving vormt de recente zorg voor het erfgoed geen contradictie, integendeel. Deze cultus is een indicatie van de angst dat gepaard gaat met het verlies van het verleden en van een gevoel van tijd, en de nood om deze afwezige ruimte in te vullen. Levende plaatsen verbonden met persoonlijke geschiedenissen is vervangen door de geïdealiseerde reconstructie van het verleden, Mongin noemt dit de 'gemusealiseerde stad' die vergezelt gaat van de transformatie van de flaneur in de toerist: "Naarmate de stad meer en meer veranderd in een museum, rennen we meer en meer van het ene museum naar het andere, van de ene stad naar de andere, op zoek naar wat de stad ons niet meer kan bieden als toeristen die vergeten zijn wat het is om voetganger te zijn" (Mongin 1995: 75).

De onderliggende these bij al deze auteurs is dat de attitude van flaneur, het buitenbeentje van de moderne stad, nu de dominante levensstijl is geworden maar dat ze tegelijkertijd vermarkt is. De fascinatie voor het tijdelijke produceert momenten van een vrij zwevend gevoel in een losgekomen ruimte, de niet-plaats. De postmoderne normen van contingentie, gelijktijdigheid en het gevoel van een eindeloos heden zijn dan niets meer dan de democratisering van de geest van cultureel modernisme. De verschuiving van de kunst van het flaneren van de marges naar het centrum (net zoals subculturen), gaat echter gepaard met haar commercialisering die haar statuut radikaal beïnvloedt. Silverman verbindt hier een ethische vraagstelling aan, aan deze vermarkte democratisering van het esthetische. Als het waar is dat de democratisering van het kuieren, het slenteren het beste wordt samengevat door de bezigheden van de klant in the cleane omgeving van de voetgangerszone en de shopping mall, en als de proliferatie van eindeloze oppervlakken ten koste gaat van een netwerk van betekenis in de stad, dan heeft dit zowel diepe morele als politieke gevolgen. We komen dan meer en meer los van betekenisvolle verbanden. De esthetische ruimte waarin we heden ten dage leven – met haar nadruk op het affectieve, het plezierige, de gratificatie van instant en steeds hernieuwbare sensatie en verlangen- is niet erg vruchtbaar voor een verantwoordelijkheid ten aanzien van ‘de ander’. Silverman verwijst hierbij naar Baudrillard, die een verschuiving in het management van het anderszijn vaststelt. Deze gebeurt niet langer in de eerste plaats door disciplineren en normalisatie maar door transformatie van de massa’s. Consumptie, communicatie, transport en massa urbanisatie produceren de cohabitatie van miljoenen zelden die in elkaars nabijheid zijn maar elkaar niet zien, die elkaar ontmoeten zonder iets met elkaar te maken te hebben. De industriële processing van verschillen maakt verschil betekenisloos. Dit is de relatief efficiënte oplossing voor Kant’s vraag van de ongezellige gezelligheid, van het ongezellig urbaan fenomeen van grote steden heden ten dage. (Silverman 1995: 90)

Of onderschatten we de nieuwe mogelijkheden die vandaag te bieden heeft? Net zoals de ‘coherente’ sociale ruimtelijkheid van de moderniteit de ambivalentie van de samenleving nooit onder controle kreeg, ontstaan er vandaag misschien wel nieuwe vormen van betekenisvolle identificaties en ontmoetingen. Gaan we te snel voorbij aan wat de stad in historisch perspectief te bieden had en nog steeds heeft. Interessant is hier de visie van Hertmans tegenover de vorige auteurs te plaatsen. Hertmans wijst erop dat “... halverwege de negentiende eeuw de stad voor Baudelaire reeds het territoriumloze terrein was waar de menselijke relaties zich niet langer afspelen op basis van eigendomsrechten en oude geplogenheden zoals familierecht, patriarchaat en uithuwelijking, maar op basis van een algemeen niet-verankerd zijn. De stad is van iedereen omdat hij van niemand in het bijzonder is.” Daarom is voor Hertmans de stad de bakermat kon worden voor een opener, democratischer moraal, wat de emancipatie op grote schaal versnelt. Ook Hertmans stelt dat Baudelaire’s visie op de stad profetisch zou blijken, maar dan wel vanuit een positieve interpretatie, in de eerste plaats voor wat betreft de emancipatie van het sociale en het relationele contact. “... Het sociale contract van de stad slaat slechts op het hier en nu. Deze ideeën zijn in onze eeuw op de spits gedreven door Andy Warhol, die door zijn *Factory* en de daarmee gepaard gaande jetset-profilering de nadruk legde op het theatrale karakter van stedelijke samenlevingen, in de eerste plaats van New York. *Deze theatraliteit hoeft echter niet negatief begrepen te worden: de stad is de catwalk van de hedendaagse mens*, de plek waar hij zich bewust wordt van een heleboel dingen die door de omringende blikken aan een genadeloze analyse moeten worden onderworpen. ... Tegelijkertijd blijft de stad daardoor de focus van cultureel narcisme, maar dit zelfbewustzijn wordt dan weer stevast gekenmerkt door een volstrekte afwezigheid van ‘fundamentalistische’ ideeën over verworteling, geboortegrond of afkomst. De zelfverwerkelijking van individuen in grote steden verloopt niet volgens overgeleverde waarden, maar door een emancipatorisch zich-losrukken.” (Hertmans 1998: 11).

Deze blijvende positieve visie van Hertmans op de stad is belangrijk. Toch moeten we opmerken dat als de stad gevrijwaard blijft van fundamentalistische ideeën over verworteling, de ‘no go areas’ in de stad voedingsbodems blijken te zijn voor meer actuele vormen van fundamentalisme, geslotenheid en verwerping van ‘de andere’.

8. Toch iets over cultuur (of politiek)?

In de Moderniteit maakte cultuur het hart uit van het Verlichtingsproject om mensen uit hun particuliere en parochiale gettho’s te halen, naar de wereld van licht en rede. Cultuur –opgevat als klassieke of hoge

cultuur- was een belangrijk instrument van de staat voor haar doel om haar burgers te civiliseren en socialiseren.

De postmoderniteit betekent dan het wegwijnen van deze tweedeling van de Verlichting tussen de transcendente wereld van het verhevene en de meer wereldse sociologische sferen. Dit proces heeft de onderscheiden weggevaagd tussen creatie en lifestyle, en tussen cultuur, vrije tijd en amusement. Meest betekenisvol, heeft het wegvallen van het onderscheid tussen kunst en het alledaagse leven het onderscheid wazig gemaakt tussen cultuur en koopwaar. Dit betekent evenwel niet dat het cultuurbeleid van de overheid niet een particuliere notie van cultuur aan de mensen voorhoudt, cultuur gebruikt voor politieke doeleinden (heden ten dage: als geneesmiddel tegen de verzuring), en de vrijheid van individuen om hun eigen vormen van cultuur te kiezen ten dele misprijst. Dit is het debat tussen democratisering van de cultuur en de cultuur van de democratie. Dit is het debat over het Antwerpse Toneelhuis, de visie van haar artistiek leider en de politicus die zich er mee moeit (zie lager).

[Omweg: Misschien zou het de moeite zijn, op een ander moment, de kritische visie op de rol en plaats van cultuur eens op de politiek toe te passen. Misschien op volgende paragraaf: Als de postmoderne cultuur niets anders is dan de 'culturele logica' van het laatkapitalisme (Jameson), dan betekent dit dat elke tegen-cultuur geabsorbeerd door de *main stream*, dat culturele praktijken die in het verleden radikaal waren, nu vlotjes overgenomen worden in advertenties en videoclipps. Hoe kunnen we nog geschokt worden als we verdoofd zijn tegen het reële door het onophoudelijk bombardement van beelden? (cf. onze 'gemeenschappelijke' 'beeldvorming' op 11 september) Wat te doen als subversie een interessante curiositeit is geworden die de harmonie van het systeem afrondt. Hoe een centrum van verzet vinden, als onderscheid tussen centrum en marge verdampt, macht en vermarkting zich delokaliseert in alle lokaliteiten?]

9. De stad als plaatsen van de 21ste eeuw?

Om het denken aan te scherpen, is een kritische blik geen overbodige luxe. Inzoomen en uitvergroten van tendensen kunnen echter leiden tot doemdenken, het bezwaren van het gemoed en het niet langer ontwaren van een hoopvol perspectief. Dit geldt ook voor steden. Het is niet moeilijk om in onze steden alle kwalen van het hedendaagse Sodom en Gomorra te ontwaren, en ze te laten ondergaan in het nu erg seculier zwavel en vuur van de globalisering en vermarkting. En wie hieraan poogt te ontsnappen, verandert niet langer in een zoutpilaar maar maakt zuilen van ham.

Maar misschien kunnen steden wel juist het antwoord bieden op de nieuwe uitdagingen van de supermoderniteit. Een dergelijk uitdagend verhaal vinden we terug bij Eric Corijn (2000). Zonder blind te zijn voor de moeilijkheden –integendeel- wordt bij hem de stad een hoopvolle plek. Corijn is zich ervan bewust dat de stad zich in een tegenstrijdig spanningsveld bevindt. Langs de ene kant de investeringen in de stad, waardoor de stad opnieuw een plek wordt om te wonen en te leven, maar dan wel vooral voor investeerders en hogeschoolden. Monoculturele stadscentra worden omgebouwd tot bruisende kernen van commercieel en cultureel leven. Daar tegenover staat dat de nieuwe dynamieken niet zelden de economische, culturele en sociale ongelijkheden versterken, en de steden geen herverdelingsbeleid met die naam waardig voeren. Tegenover meer dynamische delen van de bevolking, tewerkgesteld in de nieuwe kenniseconomie en consumenten van de stadscultuur staan diverse groepen marginalen. Deze worden tweemaal uitgesloten: op de arbeidsmarkt en door de nieuwe consumptiecultuur. Ook Corijn stelt vast dat steden en regio's worden gedwongen wereldwijd mee te concurreren, en daarom willen ze herkenbaar zijn, een eigen identiteit ontwikkelen. De toegenomen grensoverschrijdende competitiviteit leidt tot dualisering die meer en meer maatschappelijk aanvaard wordt door het individualiseren van de verantwoordelijkheid. Hier wordt voor Corijn de culturele aardverschuiving zichtbaar. Aangepast zijn vooral de werkenden die 'cultureel' gehecht zijn aan een competitieve arbeidsmoraal, aan individualisme en consumptie. Cultuurproductie en –verspreiding was tot voor kort geënt op de idee van de natiestaat die gestalte kreeg door taal en culturele producten. Meer en meer vervagen echter vormen van cultuur en worden ze allemaal getoetst aan de markt.

Corijn ziet echter de stad als mogelijk nieuw knooppunt van sociale en politieke wederopbouw. In onze 'wereld van onoverzichtelijkheid' is er de belangrijke vraag naar de eenheden van maatschappelijke samenhang. Vorm geven aan de nieuwe samenhang vergt een basiseenheid, groot genoeg om de complexe realiteit te vatten

en klein genoeg voor de invoering van nieuwe vormen van democratie. De stad lijkt een essentiële bouwsteen voor de constructie van een nieuwe mondiale democratie.

Globalisering gaat gepaard met schaalvergroting en verschuiving van de besluitvorming naar het supranationale niveau. Tegelijkertijd rijst het probleem van de identiteitsopbouw, de culturele integratie in een samenleving, waarbij o.m. traditie plaats ruimt voor context en interactie. Hier blijkt het belang van het lokale.

Voor Corijn lijkt de stad de eenheid bij uitstek om deze grote 'spreidstand' op te vangen, om het globale en het lokale te verenigen. Binnen de stad speelt het cultuurbeleid een centrale rol bij de opbouw van een samenleving waar de symbolische constructie het haalt van de traditie. Dit vergt nieuwe structuren die rekeningschap kunnen afleggen van het 'samenleven op één plaats' en het 'deel uitmaken van één wereld'. De vraag naar het 'behoren tot' en 'deelhebben' aan –maw. de identiteit- is cruciaal in de postmoderne cultuurcrisis. Voor Corijn kunnen steden lokale knooppunten worden van integratie in de globaliserende wereld.

Corijn wijst terecht op het multi-etnisch en multicultureel karakter van de stad. Dit vraagt een omgaan met diversiteit die de klip van de segregatie omzeilt. Een nieuwe stadscultuur vraagt in dit verband om plekken waar verschillende culturen elkaar kunnen ontmoeten, dwz. waar plaats is voor complexiteit én interactie. Culturele fora en nieuwe publieke ruimtes moeten open, interactief en verdraagzaam zijn.

Een belangrijk hoopvol perspectief op de stad en de mogelijkheden van cultuur en haar beleid, lijkt me. Minder evident om te realiseren, evenwel. Verder in deze bijdrage zal ik kort ingaan op wat Corijn inbracht in het debat over het Muziekforum in de Minard. Dat hij hier alleszins een weifelende houding over aanneemt, blijkt uit volgend citaat: "Grote culturele projecten in het centrum die niet gepaard gaan met stimulansen voor de minderheidsculturen in perifere wijken, en gericht is op de 'nieuwe middenklasse' in een groot gebied buiten de stad, dreigen de culturele en economische ongelijkheid te vergroten. Hierbij negeert de vele subculturen die in een stad aanwezig zijn als toneel van pluralisme, fragmentering en segmentering." In het debat zal Corijn een meer positieve houding aannemen (zie verder).

Tot slot van dit eerste deel, als reflectie op de stad, wil ik eindigen met de strategie die Silverman aanreikt. Hierbij verwijst hij naar het boek van Maspero *Les Passagers du Roissy-Express*. Dit boek doet verslag van de tocht van de auteurs door de buitenwijken van Parijs. In tegenstelling tot de flaneur die de orde van de moderne sociale ruimtelijkheid verstoort door zijn esthetisering van het stedelijk leven (zonder engagement), wil Maspero's verteller François bewust relaties wil leggen in een ruimte die gefragmenteerd, gediversifieerd en losgerukt is van haar verankering in een spatio-temporele en sociale context. In tegenstelling tot de esthetiserende blik van de flaneur probeert François *in dialoog te gaan*, hierbij dus het eerste taboe van voyeurisme doorbreken. François weigert nomade te zijn. Maspero weigert de tocht van de slenteraar van de hedendaagse stad die verslaafd wordt door de verleidelijke oppervlak van de koopwaar. Hij weigert de ophemeling van de *nomad city*, het postmoderne paradijs waarin de zogezegde vrijheid en oneindige keuze simpelweg de idolatrie van de marktplaats maskeert. Maar evenmin trekt hij zich terug in het ingebeelde communitarisme van het zich thuis terugtrekken, veilig voor de vreemde. Integendeel daagt hij de gesegregeerde, gegethoïseerde, gefragmenteerde natuur van het postmoderne stedelijke leven uit, daagt het concept uit van de stad als gedifferentieerde ruimtelijkheid van losgekoppelde zones. Kortom, hij weigert het geësthetiseerde verschil, zowel door een onkritische ophemeling van 'de ander' als door het optrekken van een muur om 'de ander' buiten te houden.

De uitdaging hier ligt in het feit dat Maspero de verschillende elementen van de stad terug samenbrengt, de fragmenten van persoonlijke herinneringen en politieke en sociale geschiedenis terug in dialoog brengt met elkaar, zodat de stad terug een verhaal wordt dat zin heeft en zin geeft. Kan een kunstencentrum een dergelijke ambitie waarmaken?

Literatuur

Augé M *Non-lieux. Introduction à une anthropologie de la surmodernité*. La Librairie du Xxe siècle, Seuil, 1992.

Bauman Z. *Eenheid in verscheidenheid*. In: Mertens J., 2001: 145-162.

Oikos, Politiek, milieu, cultuur, 22, 3/2002, Debat

Beck U *De kosmopolitische samenleving en haar vijanden*. In: Mertens J, 2001: 163-200.

Corijn E & De Lannoy (eds.) *De kwaliteit van het verschil. La qualité de la différence*. Crossing Brussels VUB Press, Brussel, 2000.

Corijn E Kan de stad de wereld redden? In *De toekomst van het verleden*. Boudewijnstichting en Musea Antwerpen, 2000.

Elchardus M, Huyse L & Hooghe M (red.), *Het maatschappelijk middenveld in Vlaanderen. Een onderzoek naar de sociale constructie van democratisch burgerschap*. VUBPress, 2001.

Gielen P *Esthetica voor beglissers. Aanzet tot een debat over een reflexief cultuurbeleid*. Lannoo, Tielt, 2001.

Holemans D *Ecologie en burgerschap*.

Holemans D *Burgers in beweging. Tussen origine en horizon*. In: Mertens J, 2001: 75-92.

Langeveld HM *Kunst op termijn. Toekomstscenario's voor cultuurbeleid*. Boekmanstudies/Sociaal en Cultureel Planbureau, Amsterdam/Den Haag, 2000.

Koning Boudewijnstichting *Art 23* Cultuurparticipatie: over toeleidingsprojecten voor mensen met een laag inkomen*. KBS, Brussel, Februari 2001.

Koning Boudewijnstichting. *Armoedebestrijding in Vlaanderen. Eindverslag van het eerste vooruitgangcongres inzake de bestrijding van armoede en sociale uitsluiting in Vlaanderen - 17 mei 2001*. Brussel, November 2001

McGrew A (ed.) *The Transformation of Democracy?* Polity Press, Cambridge, 1997.

Mertens J (ed.) *De groei van groen. 20 jaar ecologische politiek in Europa*. Houtekiet, Antwerpen, 2001.

Mongin O *Vers la troisième ville*. Hachette, Paris, 1995.

RSG *Ontwerp Ruimtelijk Structuurplan Gent*, Gent, Februari 2002.

Silverman M *Facing Postmodernity. Contemporary French Thought on culture and society*. Routledge, 1999.
Vakgroep Vergelijkende cultuurwetenschappen *De Krook*. Studieopdracht in opdracht van vzw Forum, Universiteit Gent, 2001.

ⁱ Deze leuke anekdote over Gent haal ik uit Hertmans (1999).

ⁱⁱ Ontwerp Ruimtelijk Structuurplan Gent, p. 11.

ⁱⁱⁱ Deze gevatte samenvatting van een deel van de Gentse geschiedenis is terug te vinden op de website van de stad Gent (www.gent.be).

^{iv} Ontwerp Ruimtelijk Structuurplan Gent, p. 168.

^v Zie hiervoor Holemans, 1999.

^{vi} In wat volgt schrijf voor de eenvoud steeds zijn, in het besef dat dit zijn/haar moet zijn.

^{vii} Geciteerd in Silverman, p. 144.

^{viii} Geciteerd in Silverman.

^{ix} Persbericht april 2002, zie www.gent.be.

^x Delbeke M. *Visual Culture and the City. Dreaming that one is awake*.
www.dma.be/cvb/as/kino3/DFMAARTE.htm